

**Qocayeva Leyla Vəli qızı²⁰
MÜASİR DİLÇİLİKDƏ VARIATIVLİK ANLAYIŞI**

Müasir dövrdə müxtəlif xalqlar bir-biri ilə ən müxtəlif səviyyələrdə təmasda olur. Lakin ünsiyyət üçün bu və ya digər dili bilmək kifayət deyildir. Bu prosesdə respipientin milli mədəniyyəti barədə informasiya da mühüm yer tutur. Belə informasiya olmadan ünsiyyət müəyyən çətinliklərlə qarşılaşır. Məlumdur ki, fərqli mədəniyyətlərin, fərqli dillərin daşıyıcıları eyni reallığı müxtəlif şəkildə qavrayır. Ona görə də normal ünsiyyət üçün respipientin həm daşıyıcısı olduğu dili bilmək, həm də mənsub olduğu mədəniyyətə dair məlumatlara malik olmaq vacibdir. N.Ş.Məmmədovun söylədiyi kimi, “Dil dünya mənzərəsinin çərçivəsinə bənzəyir, lakin mənzərə haşiyəyə uyğun gəlmirsə, mənzərəni deyil, haşiyəni dəyişirlər”.

Dillərin təkamülü, dillərin və dialektlərin qarşılıqlı təmasları, çoxsaylı və müxtəlif xarakterli sistem daxili amillərin bir-birinə qarşılıqlı təsiri tarixi planda dillərin variativliyinə yol açmışdır. Dilin variativliyinin ilkin şərtləri istər onun sisteminin özündə, istərsə də mövcudluğunun konkret sosial-tarixi formalarında qoyulmuşdur.

Variativlik anlayışından ilk dəfə bəhs etmiş F. de Sössürə görə, variativlik işarənin xassələrindən biri olmaqla onun dəyişkənliyə meyilliliyini xarakterizə edir. Dilçiliyin sonrakı inkişafında bu təzahür dil sisteminin fundamental xassəsi kimi dilin bütün səviyyələri üzrə öyrənilməyə başladı. Ötən əsrin əvvəllərindən invariantlar və variantların prinsiplərinin, ayrılması üsullarının bir səviyyədən başqa səviyyəyə köçürülməsi, eləcə də bir-birindən fərqləndirilməsinə cəhdlər edilirdi. Lakin invariant və variant anlayışları müxtəlif müstəvilərdə – ifadə planında və məzmun planında qərarlaşdıqından hər dil səviyyəsi üçün ayrıca variativlik və variant anlayışları işləyib hazırlamaq təklifləri irəli sürülürdü. Bu, ilk dəfə Praqa linqvistik dərəcəsi çərçivəsində fonologiyanın materialı əsasında variant-invariant yanaşması kimi təqdim olundu. N.S.Trubetskoyun nəzəriyyəsində fonem mücərrəd vahid (dil vahidi) kimi qəbul edilir və konkret vahid kimi (nitq vahidi) səsə qarşı qoyulur. Nitqdə bir fonemə (invarianta) bir neçə realizasiya – variant uyğun gələ bilər. Buradan Praqa strukturalistləri belə bir nəticəyə gəlirlər: dil invariant, nitq isə variativdir.

Invariant /variant anlayışlarına bir sıra başqa yanaşmalar da vardır. Məsələn, L.M.Skrelina ardıcılıqla dil və nitq səviyyəsini ayıraraq invariant dil sistemi səviyyəsinə, variant isə nitq səviyyəsinə aid edərək invariant dinamik vahid hesab edir. O, invariant / variant anlayışlarını dil işarəsinin işarələnəni və işarələyəni ilə əlaqələndirir. Dil sisteminə mövqelərin, yəni işarələnənin sayı məhduddur, nitqdə işarələyəne malik ola bilən ifadələrin sayı isə böyük və nəzəri cəhətdən hüdudsuzdur. Beləcə dil ideal olanı (invariantı) nitqdə, gerçəklikdə (variantlarla) reallaşdırmağa imkan verir.

N.Y.Şvedovanın haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, çətin iki tədqiqatçı tapılar ki, variativliyi eyni cür başa düşsünlər”. Göründüyü kimi, invariant və variant vahidlərin başa düşülməsində iki antinomiyaya – dil / nitq, sinxroniya / diaxroniya antinomiyalarına əsaslanan iki fərqli yanaşma mövcuddur. Birinci konsepsiya ümumi səciyyə xarakter daşıyır. Ona ən müxtəlif cərəyanlara aid tədqiqatçılar üstünlük verirlər. İkinci isə psixosistematika tədqiqatçılarının konsepsiyasıdır. Onlar dilə nitqin potensiallığı kimi baxırlar, başqa sözlə, nitqdən əvvəl nə gəlir, onu nə mümkün edir, nitq prosesində nitq nə yaradır.

Beləliklə, Avropa və Amerika dilçiliyində variativlik problemi ilə bağlı tədqiqatların bəzi istiqamətlərini ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, bu sahədə müəyyən boşluqlar indi də mövcuddur və özünün elmi həllini gözləyir.

Nəzərə alsaq ki, keçmiş Sovetlər Birliyində dilçilik məktəbi Amerika məktəbi ilə hesablaşmırdı, hətta ona opponet səviyyəsində idi, onlar arasında ideoloji təsirlərlə bağlı ciddi rəqabət də var idi, o halda bu nəzəriyyəyə münasibətin necə olduğunu təsəvvür etmək o qədər də çətin deyildir.

Azərbaycan dilçiliyi də sovet məktəbi əsasında inkişaf etdiyindən N.Xomski təliminə tənqidi yanaşdı. Lakin Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan sonra bu məsələnin öyrənilməsi başqa istiqamət aldı.

Azərbaycan dilçiliyində variativlik problemi əsasən iki istiqamətdə: a) Azərbaycan dilinin və qohum dillərin materialları əsasında, b) müxtəlif sistemli dillərin faktlarının müqayisəli əsasında araşdırılmışdır.

M.Adilov variantlıqdan bəhs edərkən ilk öncə bu anlayışların yaranma tarixinə nəzər salaraq yazır: “Variant və invariant” anlayışları dilçiliyə fonologiyadan gəlmişdir. Fonologiya elmində fonem “invariant”, onun səs təzahürü “variant” kimi səciyyələndirilməyə başlanmışdır”. O, variant və invariant məsələsinin dilçilikdə tədqiqi istiqamətini izah etmiş, onların oxşar və fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmışdır. Onun fikrincə, invariantlıq və variantlıq eyni şeyin iki cəhətidir. Invariant müəyyən və müstəqil bir şey kimi götürülə bilməz. Ümumi xüsusidə mövcud olduğu kimi, invariant da özünü predmetdə təzahür etdirir. Invariantlıq və variantlıq eyni şeyin iki cəhətidir. Mücərrəd bir əşya olan və ağıl vasitəsilə yaradılan invariant müvafiq əşyalar sinfinə məxsus bütün əlamətləri özündə əks etdirir. Deməli, belə mülahizə yürütmək olar ki, invariant bütün əşyalar sinfini, bu sinfin da-xilindəki ayrı-ayrı predmetləri ehtiva edilir. Ona görə də invariantlığın araşdırılması bütöv sinflər sistemini, bu sistemin tərkibinə daxil olan hər bir üzvün spesifik əlamətlərinin öyrənilməsi deməkdir. Invariantlıq və variantlığın ayrı-ayrı cəhətlərini izah edərkən M.Adilov həm də bu məfhumların əhatə etdiyi fonematik, qrammatik, semantik və s. səviyyələrdəki variantları fərqləndirməyi məqsəduyğun sayır.

Fonem müəyyən səslər sinfinin ümumi xüsusiyyətlərin daşıyıcısı kimi səciyyələndirilir. Deməli, fonemlə səsin əlaqəsi invariantla variant əlaqəsindən başqa bir şey deyildir. Müəyyən sinfə məxsus səslərin fiziki parametrlərinin dəyişməsi ilə dəyişməyib sabit, invariant qalan ümumi əlamətlər fonem adı altında ümumiləşdirilir. Odur

²⁰ dosent, f.ü.f.d ATU, Azərbaycan dili kafedrası,

ki, fonem anlayışı müvafiq sıra təşkil edən səslərin ümumi əlamətlərini, yəni bu sıranın bütün üzvlərinin hər birinə xas olan əlamətləri əks etdirir. Fonem hər bir konkret səsdə – variantda onun invariantı kimi mövcud olur. Bu mənada fonemin hər bir variantı kimi hər dəfə ayrıca bir səs tələffüz edildikdə fonem tələffüz edilmiş olur.

Fonem kimi morfem və söz də variantlara malik olur. Lakin bunlar ikitərəfli vəhidlər, həm forma, həm də mənaya malik vahidlərdir: buna görə də daha mürəkkəb xüsusiyyətlərin daşıyıcılarıdır. Morfemin sonem və sememadan, sözün isə nonem və leksemdən ibarət olduğu hesab olunur. Eyni bir morfem müxtəlif işlənmə şəraitində öz səs tərkibinə görə fərqli səciyyə daşıyır, özündən fərqlənir. Eyni morfem fərqli sonemlərə malik ola bilər. Morfemin müxtəlif işlənilmə halları allomorf və ya morf adlanır. Bu termin morfemin müxtəlif variantlarını bildirmək üçün işlənilir [yenə orada].

L.V. Şerbanın fikrincə, söz nitqdə öz formalarında (sözformaları şəklində) təzahür edir. Sözü öz formalarının vəhdəti hesab edən tədqiqatçılar əslində sözformalarını eyni sözün variantı hesab edirlər. F.P. Filin “eyni leksik mənənin müxtəlif şəkildə formalaşmasını” sözün variantları hesab edir və rus dilindən ноль – нуль, лиса – лисица tipli nümunələr gətirərək üç növ variant fərqləndirir: a) fonematik variant, b) aksentoloji variant və c) qrammatik variant. Bütün bunları şərh edərək M. Adilov fikirlərinə davam edir. İkitərəfli vahidlərin, yəni işarə olan vahidlərin variantlılığı birtərəfli vahid olan fonemlərin variantlılığından fərqlənir. İkitərəfli vahidlərdə işarə formasının – sonem və ya nonemin hər hansı bir dəyişməsi mənənin də dəyişməsinə səbəb olur. Bu isə dilin işarəvilik (semiotik) təbiəti ilə əlaqədardır. İşarələr arasındakı fərq də elə mənəni diferensiasiya etməkdən ibarətdir. Hər bir işarə sisteminin başlıca prinsipi müxtəlif işarələrin müxtəlif işarələnməyə uyğunlaşdırılmasıdır. Ona görə də ikitərəfli vahidlərin işarə formalarının variantlaşması başqa vahidə çevrilmədiyi bütün müddət ərzində variant kimi qalır. Odur ki, səs tərkibi əsasında variantlaşma dilin daxili dəyişmə və inkişaf mənbələrindən biri hesab olunur.

Dil vahidlərinin variantlaşması onların işarə formasının variantlıq kəsb etməsi kimi başa düşülür. Məna cəhətinin variantlaşması isə əslində yeni məna əmələ gəlməsi şəklində təzahür edir. Mənalarda əlaqə variativ baxımdan deyil, mənşə (genetik) baxımdan müəyyənləşdirilir. Söz öz müxtəlif formalarında (söz-formalarda) çıxış etdikdə bütün formalarda dəyişməz qalır.

Sözdəyişdirici formalar ya sözün funksiyasını və o sözün başqa sözlərlə qrammatik əlaqəsini göstərməyə xidmət edir, ya da sözün bu və ya digər qrammatik kateqoriyaya aid olduğunu əks etdirir. Hər iki halda sözün leksik mənasında heç bir dəyişiklik baş vermir. Bütün sözdəyişmə formalarında sözün leksik və ya ümumi qrammatik mənası eyni tərzdə, dəyişilmədən qalır.

Deməli, sözün invariantlığı onun leksik və ümumqrammatik mənada ey-niyyəti hesab olunur. Bu invariantlıq əsasında mövcud olan “ümumiyyətlə söz” anlayışı yaranır və bu “ümumiyyətlə söz” müxtəlif variantlar söz formaları şəklində mövcud olur. Semantik sahə ifadələrin müxtəlif variantlarının meydana gəlməsinin səbəbini aydınlaşdırır.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilçiliyində variativlik müxtəlif aspektlərdə, fonetik, leksik, semantik, qrammatik və sair səviyyələrdə araşdırılmışdır. Fonem və onun variantlarının öyrənilməsində A.A. Axundovun araşdırmaları xüsusi yer tutur. Bu sahənin tədqiqatçılarından həmçinin M. Şirəliyev, Ə. Dəmirçizadə, A. Qurbanov, A. Axundov, Z. Verdiyeva, M. Adilov, S. Cəfərov, Ə. Abdullayev, F. Veysəli, Y. Seyidov və başqalarını göstərmək olar.

Göründüyü kimi, variativlik bir çox dilçilik məktəblərində ayrı-ayrı dövrlərdə fərqli şəkildə izah olunmuşdur. Bu məsələyə fərqli yanaşmalar indi də davam etməkdədir.

Invariantlıq dil sisteminin mücərrəd bir ünsürü kimi maraqlı xüsusiyyətlərə malikdir. Əqli fəaliyyət yolu ilə əldə edilən invariant mücərrəd anlayışları əhatə etməklə həm də işarəvi təbiətə malikdir. Müxtəlif işarə formaları variantlıq funksiyası qazandıqca invariantların da yaranmasına səbəb olur. Başqa sözlə, invariant variantların əsasında formalaşır və işarəvi linqvistik funksiyanın müəyyən ünsürlərini özündə əks etdirir. Buradan təbii olaraq belə bir sual doğur: dil sisteminə işarəvilik hansı mövqedə dayanır, başqa sözlə, dil, onun ayrı-ayrı məna komponentləri işarələr sistemi kimi qəbul oluna bilərmi? Bu suala dilçilikdə müxtəlif cavablar verilmişdir.

Variativlik dilin ümumi qrammatik xüsusiyyətləri əsasında yarandığından dilin spesifik göstəriciləri dil vahidlərinin variantlarında da özünü göstərir. Əlbəttə, bu göstəricilər müxtəlif səviyyələrində müxtəlif forma və məzmunla malik olur. Məsələn, ingilis dilinin dialektlərində variantlar bu dilin frazeoloji sisteminə daxil olan variantlardan əsaslı şəkildə fərqlənir. Yaxud da müasir Azərbaycan dilinin frazeoloji variantlarına xas olan leksik əvəzlənmələr (variantlar) qrammatik variantlara nisbətən daha geniş sayda dil komponentlərini əhatə edir.

Özünəməxsus daxili qaydalara, fonetik, leksik və qrammatik normalara əsaslanan, bu təməl üzərində formalaşan ədəbi dilin yaranmasında bir sıra amillər kimi variantların da müəyyən rolu vardır. Onlar bu və ya digər şəkildə dilin funksional rolunu müəyyənləşdirməklə yanaşı, ümumxalq dilinin tərkib hissələrini də formalaşdırır. Ümumxalq dilinin tərkib hissələri dedikdə, bir qayda olaraq, dilçilikdə onun iki qolu nəzərdə tutulur: 1) ədəbi danış, yaxud ədəbi dil; 2) qeyri-ədəbi danış, yaxud danışq dili. Əlbəttə, bu bölgü şərti səciyyə daşıyır, çünki ümumxalq danışq dili və ədəbi dil bir-birindən təcrid olunmuş vəziyyətdə fəaliyyət göstərmir, paralel şəkildə dinamik inkişafda olurlar. Ə. Dəmirçizadənin yazdığı kimi, “ədəbi dil əsasən ümumxalq danışq dili üzərində qurulur, lakin ümumxalq danışq dili ilə ədəbi dil heç bir dövrdə eyniyyət təşkil etmir. Ədəbi dil ümumxalq dili üzərində seçmə və əvəzetmə prinsipi əsasında əməliyyat apararaq normaya salınmış dildir”. O, daha sonra dilin müxtəlif sistemlərinə toxunaraq göstərir ki, fonetik sistemdə səs variantları ümumiləşdirilir, daha çox fonem mahiyyətli səslər məqbul sayılır.

Qrammatik quruluşda da bu cür əməliyyatın mümkünlüyü ədəbi dildə dialekt və şivələr, əcnəbi dillər və s. əsasında təzahür edən variativliyin dilin inkişafında mühüm rol oynamasına yol açır.

Dildə variativlik mühüm tarixi-mədəni hadisələr, sosial-siyasi şərait zəminində formalaşır. Dilin fonetik,

grammatik quruluşu, leksik tərkibi inkişaf etdikcə, onun bu səviyyələrində bu və ya digər şəkildə variativlik də təzahür edir. Beləliklə, variativlik müəyyən tarixi-mədəni şəraitlə bağlı olduğundan tarixi səciyyə daşıyır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Dil və Ədəbiyyat. I-II cildlər. Bakı: Gənclik, 2003, 438 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, 1979, 268 s.
3. Qurbanov A. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. 3 cildə. I cild. Bakı, 2004, 444 s.
4. Sössür de F. Ümumi dilçilik kursu (ruscadan tərcümə edən N.Q.Cəfərov). Bakı: BDU, 2003, 407 s.
5. Trubetskoy 2001 – Trubetskoy N.S. Fonologiyanın əsasları (“Grundzüge der Phonologie” Prague, 1939). Bakı, 2001, 352 s.
6. Verdiyeva və b. 1982 – Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I hissə. Bakı: Maarif, 1982, 328 s.
7. Мамедов Н.Ш. Сложное предложение с параллельными компонентами. Баку: Мугарджим, 2009, 144.
8. Скредина Л.М. Школа Гийома: психосистематика. Учебное пособие. М.: Высшая школа, 2009, 366 с.
9. Трубецкой Н.С. Основы фонологии. Пер. с немецкого А.А.Холодовича. М. Издательство иностранной литературы, 1960, 372
10. Филин Ф.П. О слове и вариантах слова // Морфологическая структура слова в языках различных типов. М., 1963, с.130-136.
11. Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. М., 1962, 504 с.
12. Шведова Н.Ю. К понятию вариативности в языке (на материале лексического множества) // Известия АН СССР. Сер. Литература и язык. Т.42, № 3, 1983, с.239.
13. Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974, 486 с.

Açar sözlər: variativlik, invariant, norma, dilçilik, dil sistemi

Ключевые слова: вариативность, инвариант, норма, лингвистика, языковая система

Key words: variability, invariant, norm, linguistics, language system

Понятие вариативности в современной лингвистике

Резюме

Эволюция языков, взаимодействие языков и диалектов, взаимодействие многочисленных и разнообразных внутренних факторов привели к вариативности в историческом плане. Вариативность в азербайджанской лингвистике изучалась в различных аспектах: фонетическом, лексическом, семантическом, грамматическом и других уровнях. Проблема вариативности в азербайджанской лингвистике в основном решается двумя способами: а) на основе материалов азербайджанского и родственных языков, б) на сравнительной основе фактов разных языков. Дисперсия языковых единиц понимается как вариант их обозначения. Соотношение между значениями определяется не с точки зрения вариативности, а с генетического происхождения. Когда слово выражается в разных формах (фраз), оно остается неизменным во всех его формах. Возможность такого рода операций в грамматической структуре открывает для себя дорогу в развитии вариативности составленной на основе диалектов, акцентов и поэзии который играет важную роль в развитии языка. Вариативность в языке формируется на основе важных исторических и культурных событий, социально-политических условий. По мере роста фонетической, грамматической структуры языка и развития лексической композиции языка он также демонстрирует вариативность на том или ином уровне. Таким образом, поскольку вариативность связан с культурно-историческими условиями, он носит историческую специфику.

Notion of variability in modern linguistics

Summary

The evolution of languages, the interaction of languages and dialects, and the interaction of numerous and varied intrinsic factors have led to variations in the history in the historical plane. Variability in Azerbaijani linguistics was studied in various aspects, phonetic, lexical, semantic, grammatical and other levels. The problem of variability in Azerbaijani linguistics is mainly solved in two ways: a) based on materials of Azerbaijani and related languages, b) on a comparative basis of facts of different languages. The variance of language units is understood as a variant of their designation. The relationship between values is not determined in terms of variability, but from a genetic background. When a word is expressed in different forms (phrases), it remains unchanged in all its forms. The possibility of such operations in the grammatical structure opens for itself the way in the development of variability made up of dialects, accents and poetry which plays an important role in the development of the language. Variability in language is formed on the basis of important historical and cultural events, social and political conditions. With the growth of the phonetic, grammatical structure of the language and the development of the lexical composition of the language, it also demonstrates variability at one level or another. Thus, since variability is associated with cultural and historical conditions, it carries historical specificity.

